

**Жаныбекова Кайрыкан, т.и.к.,
Ж.Баласагын атындагы Кыргыз
Улуттук университети
janybekovakr@mail.ru**

**XVII к. жана XVIII к. баш чендериндеги “Кыргыз жери” (Кыргыз мамлекети)
В.Я.Бутанаевдин изилдөөлөрүндө чагылдырылышы**

Аннотация

Илимий макала таанымал кыргызтаануучу, этнограф-профессор В.Я.Бутанаевдин енисей кыргыздарынын XVII - XVIII кк. мамлекеттик жана этносаясий түзүлүшү, коомдук алакалары, чарбасы жана анын өзгөчөлүктөрү, кошуна өлкөлөр менен согуштук-саясий алакалары, орустар жана монгол-хотогойтор менен согуштук айкаштары тууралуу изилдөөлөрү, көз караштары талданат. Кыргыз мамлекетиндеги Кыштым институту боюнча илимпоздун илимий тыянактары чагылдырылган. Изилдөөдө Ортолук Енисейдеги Кыргыз мамлекети тууралуу илимпоздордун көз караштары талданат.

Ачык сөздөр: профессор В.Я.Бутанаев, Кыргыз жери, этносаясий түзүлүш, кыштымдар, енисей кыргыздары.

Абстракт

В данной научной статье анализируется исследование доктора исторических наук, профессора В.Я.Бутанаева посвященной этнополитической истории государство енисейских кыргызов XVII-XVIII вв. Исследуется общественное отношение, хозяйство кыргызов и их особенности, военно-политические отношения соседними государствами, военные действия с русскими и монгол-хотогойтами. Кроме того, дается анализ точка зрения и выводы профессора В.Я.Бутанаева по вопросам института кыштымства у енисейских кыргызов, исследуется точка зрения других учёных-сибироведов о государстве кыргызо Среднего Енисея.

Ключевые слова: профессор В.Я.Бутанаев, Кыргызская земля, этнополитическое строительство, кыштымы, енисейские кыргызы.

XVII к. жана XVIII к. баш чендеринде енисей кыргыздарынын этносаясий бирикмеси орус жазма булактарында “Кыргыз жери” (орус булактарында - “Кыргызская земля”) деп аталган. Енисей кыргыздарынын тарыхынын бул доору профессор В.Я.Бутанаевдин эмгектеринде үзбөй чагылдырылып келет. Бул маселелер боюнча сибиртаануучулар Н.Козьмин, С.Бахрушиндин, этнограф Л.П.Потапов, Б.О.Долгих, археолог Л.Р.Кызласов, О.В.Боронин, кыргыз тарыхчылары А.Абдыкалыков, А.Арзыматов, М.Ч.Кожобеков, О.К.Каратаев ж.б. изилдөөлөрү маалым. Изилдөөчүнүн эмгектеринде Кыргыз улустарынын социалдык-саясий абалы, кыштым институту, экономикалык негизи, кыргыз-орус, кыргыз-монгол, кыргыз-жунгар саясий-аскердик алакаларын комплекстүү, илимий бир бүтүн маселе катары караган.

Енисей кыргыздарынын этносаясий тарыхынын өтө оор, ары кызыктуу, тарыхый окуяларга бай доору XVII-XVIII кк. чектерине таандык. Борбордук Азияда жана Түштүк Сибирде калыптанып жаткан жаңы согуштук-саясий шарттарда енисей кыргыздары жана алардын этносаясий бирикмеси боюнча маалыматтар жазма булактарда жыш эскериле баштайт. Жогоруда көрсөтүлгөн доордун же 100 жылга созулган енисей кыргыздарынын көз каранды эместиги, өз мамлекеттүүлүгүнүн эркиндиги, экономикалык кызыкчылыктары үчүн болгон тынымсыз аскердик жана дипломатиялык күрөшү тарыхый жазма булактарда (негизинен орус тилдүү документтерде), изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде бир топ денгээлде чагылдырылып келет. XVII-XVIII кк. енисей кыргыздары үчүн айыгышкан күрөштүн, дипломатиялык алакалардын жана жигердүү аракеттердин жүз жылы болуп саналат. Енисей кыргыздары бир учурда түштүктөн Алтан-хандар, түштүк-батыштан – Жунгар хандыгы, түндүктөн – Орус мамлекети (1721-ж. кийин Россия империясы) менен тынымсыз күрөш жүргүзүүгө туура келген.¹

1368-ж. Юань династиясы кулагандан кийин Минусин ойдуңундагы (Ортолук Енисейде) жашаган кыргыздар этносаясий биримдикти (мамлекеттүүлүктү) же мурдагы Кыргыз каганатынын мамлекеттик-саясий башкаруусунун структурасын калыбына келтиришкен. Бул илимий маселе В.Я.Бутанаевдин изилдөөлөрүндө чагылдырылат.² Ортолук Енисейде кыргыздардын өз алдынча этносаясий биримдиги, мамлекети болгондугун XVII-XVIII кк. жазма даректер бекемдейт [16, С.105, 432]. XVII-XVIII кк. чегиндеги орус жазма булактары енисей кыргыздары жана алардын социалдык курамы, жашаган калктын локализациясы, кыштым капчыгайлары, Кыргыз өлкөсүнүн саясий түзүлүшү, эл аралык мамилелерге енисей кыргыздарынын катышуусу ж.б. боюнча кеминде 100 жылдан ашуун убакыт бою так маалыматтарды беришкенин белгилөөгө болот. Енисей кыргыздары тууралуу абалкы маалымат орус булактарында XVII к. биринчи чейрегинен

¹ Козьмин Н.Н. Хакасы. Историко-этнографический очерк Минусинского края. -Иркутск, 1925; Бахрушин С.В. Енисейские киргизы в XVII в. Научные труды. Т. III, Ч. II. -М., 1955.-С.34-67; Потапов Л.П. Происхождение и формирование хакасской народности. -Абакан, 1957; Арзыматов А. Передвижение енисейских киргизов в Или-Иртышском междуречье в 18 веке//Материалы по истории и экономике Киргизии. –Фрунзе, 1963; Арзыматов А. Из истории политических отношений енисейских киргизов с Россией в XVII — первой половине XVIII вв.-Фрунзе, 1988. -С. 75; Абдыкалыков А. Енисейские киргизы в XVII веке [исторический очерк].-Фрунзе, «Илим», 1983. - 233 с; Кызласов Л.Р. Очерки по истории Сибири и Центральной Азии. -Красноярск, 1992; Кызласов Л.Р. Рунические письменность Евразийских степей. –М., 1991; Кызласов Л.Р. Государство Южной Сибири в XVI-XVIII вв//Древности Алтая, 2003, № 10; Долгих Б.О. Родовой и племенной состав народов Сибири в XVII в. М., 1960. Боронин О.В. Двоеданнычество в Сибири XVII – 60-е. г. XIX в. - Барнаул, 2002. -220 с. ж.б.

² караңыз: Бутанаев В.Я. Происхождение хакасов по данным этнонимии//Историческая этнография: традиции и современность. -Л.,1983, Вып.2. -С.72; Об этническом имени хакасов в эпоху позднего средневековья//Археология и этнография Южной Сибири. - Барнаул, 1984. -С.134-140 ж.б..

тарта көп эскериле баштайт. Түштүк Сибирди изилдеген таанымал тарыхчы-этнограф Л.П.Потапов Кара Июс жана Ак Июс өзөндөрү бириккен Чулум дарыясынын өрөөндөрүндө, ошол сууларды жээктеп кыргыздар ургалдуу жайгашкандыгын 1626-ж. жазылган орус документтери эскерерин жазат [15, С.11-17].

Айрым тарыхчылар Кыргыздардын этносаясий бирикмеси коомдук институттардын формалары толук өнүкпөгөн алгачкы мамлекеттик түзүлүш болуусу керек деген божомолдорду айтышат. Алардын айткан пикирлери жазган тыянактары менен карама-каршы келерин белгилөө зарыл. Сибиртаануучу Н.Козьмин XVII к. кыргыздардын бирикмесин «ыдырап, кулап бараткан мамлекет» катары эсептеген [13, С.25-36]. С.В.Бахрушин болсо, кыргыздарда борборлошкон мамлекеттүүлүк болгон эмес, анда патриархалдык-уруулук мамилелер гана үстөмдүк кылган деген башка көз карашты айтат. «Енисейлик кыргыздарда патриархалдык-уруулук мамилелердин калдыктары үстөмдүк кылып турган мезгилде, — деп жазат ал, мамлекеттик түзүлүштүн белгилери болгон деп айтуу мүмкүн эмес. Бирок, күч-кубаттуу мамлекеттер менен кошуна болуу аларды кыйын абалга койгон, ошондуктан түзүлгөн кырдаал “Кыргыз жеринде” өз алдынча жашаган уруулардын ич ара байланыштарын бекемдөөгө таасирин тийгизген» [16, С.106]. Ошону менен бирге, автор «Кыргыз жери» «саясий бир бүтүндүктү түзүп», Россия менен болгон тышкы саясатында көз каранды эмес болгондугун танбайт. XVII к. баш чендеринде орус элчилери «Кыргыз жеринин» башкаруучусун «Кирбиц падышасы» деп аташып, анын суверендүүлүгүн таанышкан [3, С.190]. Кыргыздар орус кызмат адамдарына [служивые люди]: «ар бир эл [уруу] өз жеринин ээси, бул жерге монгол падышасы, ханзаадасы, монгол жана калмак тайшалары бизге согуш менен келишкен жок, аскерлерин көргөн жокпуз» -деп жооп беришкен [11, С.55]. Кыргыздар орус элчилерине Ортолук Енисей аймагы же Кыргыз өлкөсү сырттан эч кимге, анын ичинде монгол хандарына да көз каранды эмес экендиктерин так билдиришкен [11, С. 384]. Өз учурунда белгилүү изилдөөчүлөр Н.Н.Козьмин, С.В.Бахрушиндер енисей кыргыздары орус ж.б. баскынчыларына “көз каранды эместик үчүн күрөшүшкөн” деген так, илимий негиздүү пикирлерин негиздешкендери ырас. Б.О.Долгихтин баамында XVIII к. кыргыз коому уруулук-патриархалдык өнүгүүнүн эң жогорку тепкичинде болгон [Долгих 1960:50-51]. Орус документтери кыргыздарда жогорку бийлик атадан-балага мурас катары каларын, аскердик иерархиялык болгондугун, кыргыздар туруктуу 3000 атчан аскерди коюуга кудуреттери жетерин белгилешет [14, С.59]. Жазма булактардын дээрлиги кыргыздарда мамлекеттик-башкаруу бийлиги, туруктуу аскери болгондугун эскерешет. Айрым авторлордун эмгектери мурдагы Совет бийлигинин “улуу агалык” идеологиясынын көзөмөлү астында жазылгандыгын эстен чыгарбоо зарыл. В.Я.Бутанаев да эмгектеринде кыргыздарда

борборлошкон мамлекеттик бийлик болгондугун танбайт. Ал Н.Н.Козьминден кийин енисей кыргыздарында мамлекеттик-башкаруу бийлиги бул мезгилде (XVII-XVIII кк.) кулоонун алдында тургандыгын белгилеген [5, С.11].

Профессор В.Я.Бутанаев белгилөөсүндө XVII к. баш чендериндеги кыргыздардын ордо шаары жана саясий борбору Кара жана Ак Июс дарыяларынын ортолугундагы «ак таштуу кыргыз шаарчасында» жайгашкан. Мамлекеттик маанилүү маселелерди чечүү үчүн Кыргыз жеринин төрт улусунун өкүлдөрү катышкан жыйын [хурал] өтүп турган. Маселен, 1627-ж. болуп өткөн жыйында 700 өкүл катышкан [анын ичинен 300ү кыргыз өкүлү]. Бул жыйындарда чечүүчү добуштар кыргыз бектерине таандык болгон. Алар «биргелешип, кеңешип, ар кандай маанилүү маселелерди чечишкен» [7, С.108]. Бул жыйында «Кыргыз жерин» башкарууда жогорку бийлик эң «мыкты» деп саналган бекке тапшырылган. XVII к. башында «Немек башкы бек болгон, Кыргыз жери ага чейин анын атасы тарабынан башкарылган». 1630-1640-жж. Номчу «мыкты» бек болуп калган, анын ордун уулу Көчөбай ээлеген. Орустар менен түзүлгөн тынчтык келишимде Көчөбай эң улуу жана урматтуу бек катары «улустук адамдар үчүн, балдар, бир туугандар үчүн, урук, уруу, улус, бүткүл Кыргыз жергеси үчүн Кыргыз жергесинин кеңешинин атынан шерт берген». «Бүткүл Кыргыз жеринин Кеңешинин» болушу ошол учурдагы Кыргыз өлкөсүнүн саясий биримдигин аныктаган; феодалдык бытырандылык мезгилинде жогорку бек мындай саясий бийликке ээ болгон эмес [7, С.108].

«Кыргыз жерин» башкаруу үчүн чайзандар, болжолу, монголдордон кабыл алынган административдик башкаруу аппаратын кармап турушкан [2, С.55]. Кызматкерлер «тузумер» деген монгол наамын алып жүрүшкөн. Соттордун милдетин — укук мыйзамын сактоочулардын өзгөчө кастасы — «яргучилер» аткарышкан. Башкы соттун милдетин Жогорку бектин өргөөсүндө орун алган «Казыр Яргучи» каардуу сот аткарчу. Тарыхчы Н. Козьминдин Кыргыз жеринин жогорку соту «ожо» деген наам алып жүргөн деген божомолу XVIII к. жашап өткөн езерлик сот Боти-ожонун атына байланыштуу айтылса керек. Болжолу, жогорудагы энчилүү ысымдын экинчи компоненти — «ажа» [ача], б.а. «ага» деген маанини билдирген. Енисей кыргыздарынын XVII к. чегиндеги социалдык-таптык түзүлүшүн кунт коюп караганда, бир да документтен жогорудагыдай наамды кездештире алган жокпуз. Бул титул хакастардын тарыхый санжырасында да учурабайт [8, С.45]. «Ажо» деген белгилүү наам Хягас мамлекетинин башкаруучусунун жогорку даражалуу наамы болсо, анда бул титул хягас этноними сыяктуу эле кытай булактарында абдан бурмаланган көрүнөт. Мындан, Л.Р.Кызласовдун Боти-ажо деген бир гана ысымга негизденип, бул «байыркы хакастардын» коомдук түзүлүшүнүн өзгөрүлбөй сакталып келишин аныктайт деген суу кечпеген тыянагы чындыктан таптакыр алыс

[Бутанаев.,Бутанаева 2002:108-109]. Орус документтериндеги «мыкты адамдар» деген бек тукумунун өкүлдөрү өз ысымдарына «кашка» жана «мерген» деген ардак наамдарды кошуп алышчу. Маселен, Барчык Магнай кашка, Алтын кашка, Матыр Магнай кашка, Курбан кашка, Айкан Юрукту кашка, Иченей мерген ж.б. Изилдөөчүнүн тыянагына караганда кыргыз бектеринин жалпы саны салыштырмалуу көп болгон эмес [караңыз: Бутанаев 2009:176]. “Кыргыз өлкөсүнүн” төрт улусунда алардын саны 50-100 дөн 500гө чейин жеткен. Алардын баары тең тууган-туушкандык мамилелерде болушкан. Кыргыз бектери XVII к. баш чендеринде эле ойрот башкаруучулары менен өздөрүн тең абалда сезишип, куда-сөөк болушкан. Алтысар беги Кочербай Батараев Жунгар хандыгынын негиздөөчүсү Карагула-тайшинин бир тууган карындашы Абахайга үйлөнгөн. 1635-ж. түзүлгөн Жунгар хандыгынын биринчи башкаруучусу, Карагула-тайшинин уулу Баатыр-контайша өз кезегинде Кочербайдын кайын иниси, ал эми Кочербайдын уулу Табун болсо Баатыр Контайшанын жээни болуп калган. Борбордук Азиядагы күч-кубаттуу хандар менен куда-сөөк болуу кыргыздардын Түштүк Сибирдеги абалын бекемдеген [7, С.108].

В.Я.Бутанаев орто кылымдардын кечки мезгилдериндеги енисей кыргыздарынын социалдык мамилелерин кылдат изилдеген. Кыргыз коомундагы социалдык жашоо, кыргыздардын ар бир жарамдуу эркектеринин коомдогу атайын милдеткерликтери белгиленген. Ар бир бектин жана анын тукумунун мүчөлөрүнүн аскердик милдеткерликтери бар «улустук адамдары» болгон. Чайзандар көп сандаган букараларга ээ болушкан. Алардын чарбасында орус документтеринде «холоп» деп аталган малчылар, «хулдар» жумуш аткарышкан. Алар, негизинен, карызга баткан кедей-кембагалдар эле. Кулдун өз кожоюна жасаган кызмат милдеткерлиги фольклордун маалыматтары боюнча тиги дүйнөдө да сакталган. Тарыхый санжыраларда кулдарды өз кожоюну менен бирге көмгөн учурлар баяндалат. Чайзандар тууган-туушкандары жана улустук адамдары менен бирге көчүп-конуп жүрүшкөн. Аймактар менен улустардын ортолугунда даана такталган чек ара болгон эмес Согуш коркунучу пайда болгон мезгилде чайзандар өз улусу менен “Кыргыз жеринин” ылайыктуу аймактарында көчүп жүрүүгө укуктуу болушкан. Маселен, Алтысар беги Еренак орустардын кол салуусунан кооптонуп, «өз улусунун адамдары менен Абакандын аркы бетине, ал эми исар, алтыр жана тубалар Абакандын сол жээгине көчүп өтүшкөн» [7, С.108]. Бектер башкарган аймактардын адамдарынын саны бирдей болгон эмес. Шанды Сенчикеневде 22 улус адамы, алтыр беш Таин-Иркеде «улус адамдары 400 дөй адамга жеткен» [17, С.70]. XVII к. аягында Абакан жана Июс дарыяларынын өрөөндөрүндөгү жайыттарда кыргыздардын улус адамдары кыштымдарды кошкондо 3 миңден ашуун адамды түзгөн. Бек бийлигинин таянычын аскер кошуундары — «хозондор» түзгөн. Хакас фольклорунун маалыматтары боюнча ар бир бек 40 чоро [баатыр] кармаган.

Алар аскердик тектүү катмарды түзүшүп, орус документтеринде «кызмат адамдары» катары баяндалган. XVII к. баш чендеринде «кыргыздардын кызмат адамдарынын саны көп эмес, саны 150 гө жеткен». Түштүк Сибирдин элдеринин ичинен кыргыздар өзгөчө жоокердик мүнөзү менен бөлүнүп турушкан. Орус кызмат адамдары «саны 1000 дей болгон кыргыздардан дайыма коркунуч келип турат...» - деп белгилешкен. Кыргыздардагы аскер иши жана анын өнүгүүсү Алтын хандар жана Жунгар хандыгынын деңгээлинен төмөн болгон эмес. Чабуул коюунун жана коргонуунун өзгөчө тактикалары колдонулган. Аскерлердин негизин атчан жоокерлер түзгөн. XVII к. “Кыргыз жеринин” атчан аскерлери 1000 кишиден турган: «найза жана куяк менен куралданган 400 адамды саадак жана союлдар менен куралданган адамдар коштоп жүрөт...» [1-а, С.33]. XVII к. енисейлик кыргыздарда ок атуучу куралдар белгилүү болгон, аларды жунгар, орустардан сатып алып турушкан. Жазуу булактары Еренактын кыргыз жоокерлери салгылашуу учурунда «замбиректерди, мушкеттерди, бир атар чып этмелерди, жааларды колдонгондугун» белгилешет.

XVII к. баш чендерине карата кыргыздар жана кыштымдар Кыргыз этносаясий түзүлүшүнүн бирдиктүү калкын түзүшкөн. Ортолук Енисейдин түпкү калкы болуп эсептелген кыргыздар саясий көз каранды эместиги үчүн тынымсыз күрөш жүргүзүп келишкен [4, С.67-68]. Енисей кыргыздарынын этносаясий бирикмеси төрт княздык-улустардан турган. Алар Алтысар, Езер (Исар), Алтыр жана Туба (Тубин) улустары эле. Кыргыз өлкөсүндөгү саясий биримдикти аныктаган улустук-башкаруу системасынын ээликтеринин чектери так аныкталган, экономикалык маанилүү кыштым капчыгайларын башкаруу, салык [албан] жыйноо, зарыл учурда аскер кошунун түзүү жолго коюлганын тарыхый булактар менен бирге, бир катар илимий изилдөөлөр чагылдырат [7, С.104]. Кыргыздардын мамлекеттик-башкаруу системасы В.Я.Бутанаев жана Ю.С.Худяковдордун биргелешип жазган монографиясында берилген [6, С.120-122]. Мисалы, Алтысар улусу (хакасча "алтынзархы" – түндүк же төмөнкү) өлкөнүн түндүк тарабындагы Июс дарыяларынын өрөөндөрүндө жайгашкан. Алар “Чоң кыргыздар” жана Енисейдин төмөнкү агымында жайгашкандыктарына байланыштуу “төмөнкү кыргыздар” деген экинчи ат менен да белгилүү болушкан. Бул улуска Кызыл, Шуй, Ачы, тумат ж.б. уруктар киришкен [7, С.102].

XVII к. баш чендериндеги Кыргыз өлкөсүнүн борбор шаары жана мамлекеттик-саясий борбору Кара жана Ак Июс дарыяларынын ортолугундагы “ак таштуу кыргыз шаарчасында” жайгашкан. Кыргыз княздарынын баары тең Алтысар улусунан чыгышып, негизинен теги жагынан кандаш туугандар болушкан. Княздар өлкөнү кезектешип башкаруу менен бирге, өлкөнүн бардык аймактарынан салык [албан] жыйноого акылуу

болушкан. Бийликти суроо тарамдашкан системада жүргүзүлүп, деспотиялык мүнөзгө ээ болгон [4, С.69-70]. Башкаруу бийлиги жана коомдогу калыптанган укук нормалары бир гана байлыкка тарабастан, жашоочулардын керт башына, тагдырына да түз тиешелүү болгон. Салык өлкөдөгү жашы жеткен ар бир эркектен алынган. Салык катары өлкөдөгү калктан кундуз терилери, күмүш, дан азыктары, темир буюмдары жыйналган. Салык төлөө жана аны жыйноо Ортолук Енисейдеги калктын географиялык жактан жайгашуусуна, чарбалык укладына жараша жүргүзүлгөн. Мисалы, тайгага жакын жашаган кыштым уруулары аң терилерин беришсе, шорлор, тубаларлар темир жасалгаларын, түздүктөгү жарым отурукташкан уруулар эгин айдап, негизги салык катары дан эгиндеринен тапшырышкан. Орустардын байкоолоруна караганда кыргыз кыштымдары эриткен металлдардан кыргыздар сапаты мыкты, өткүр куралдарды жасай билишкен, курал менен соода кылуу кеңири жолго коюлган [2, С.45-47; 10, С.197]. Енисейдеги кыргыздардын V-XVIII кк. коомдук өнүгүүсү бир катар социалдык топтордун, катмарлардын келип чыгышы, калыптануусу менен коштолгон. Кыргыздардагы ар бир социалдык катмар [социалдык топ] өлкө турмушунда ар кыл социалдык-экономикалык жана саясий функцияларды аткарган. Орто кылымдардагы Кыргыз каганатынын жалпы калкы “алты будун эл”, “алты баг эл” (“алты аймактын же облустун эли”) деп аталганы Енисей суу бассейниндеги жана Таластагы кыргыз жазуу эстеликтеринен кезиктирүүгө болот. Кытай булактары [“Тан-шу”, VII-X кк., “Юань-ши” XIII-XIV кк.] да кыргыздардын коомдук курулушу, социалдык топтору, мамлекеттик-башкаруу системасы ж.б. тууралуу маалыматтарды беришет.

Салыкты жыйноодо «аманат» же барымта системасы пайдаланылган. Кыштымдар салыкты төлөөгө кудурети жетпей калса, барымта катары анын аял-балдары алынчу. Кыштымдар салык төлөөдөн баш тартышып, козголоң чыгарышкан учурда, бектер башка улус бектерине аскер жардамын сурап кайрылышкан. Кыштымдар өздөрү жашаган капчыгайларда жана аймактарда өз башчылыктарына жана аң уулоочу жайларга ээ болушкан [12, С.20-22]. Кыргыз өлкөсүнүн кыштым капчыгайларына көз арткандарга, кыргыздар согуштук жүрүштөр менен айбат көрсөтүшкөн. Мындай аскердик кагылышуулар Исардагы [камасин, качин, ариндер], Алтыр (Кондом дарыя бою) улусуна ээлик кылууга көз артышкан телеут жана бурят княздары менен болуп турчу. Талаш аймактарга Орусия менен чектешкен жерлер да кирген. Кыргыздар бул согуштук кагылышууларда өздөрүнө көз каранды болгон салык төлөөчүлөргө ээлик кылууну сактап кала беришкен. Маселен, XVIII к. баш чендеринде алар Томскилик воеводага Чулум дарыясына жакын турган кыштымдардан 11 жылда жыйналып алынган [1691-1702-жж.] 11 миң 400 киши терисин кайтарып берүүнү талап кылышкан. Орус бийликтери өз кезинде

кыргыздар ошол эле кыштымдардан талап-тоноо жолу менен 2000 киш, 100 түлкү, 100 суусар, 5000 арс, 20 000 тыйын чычкан терилерин алышканын билдиришкен [4, С.167-168].

Кыштым – кыргыздарга вассалдык көз каранды абалда болгон элдердин, уруулардын коомдогу статусун аныктаган этносоциалдык термин. Кыштымдар – енисей кыргыздарынын “түбөлүк салык төлөөчүлөрү”, “көз каранды адамдары” болушкан. Кыргыз каганатында жана андан соңку Енисейдеги “Кыргыз өлкөсүндө” (XVI-XVIII кк. баш чени) кыштым институту калыптанып, социалдык-эволюциялык кубулуштарга учураган. Ырас, орто кылымдардагы Кыргыз каганатынын ээлеген аймактары кенен, экономикалык жана саясий жактан баш ийген элдердин саны (кыштымдардын) көп болгону маалым. XII к. тартып енисей кыргыздары мурда ата-бабалары жердеген Енисей дарыясынын ортоңку агымын (бүгүнкү Хакасия жана андан түндүккө карай жайгашкан жерлер, Тува аймагы) байырлап калышкан. Ириде, эзелтеден кошуна жашаган уруулар, этникалык топтор кыргыздардын кыштымдары бойдон кала]шорлор, хакастар [сагай, качин, кызыл, бельтир, арин, кондом, мотор ж.б.] бүгүнкү тувалардын айрым бөлүктөрү, тофалар, чулумдар ж.б. кет, самодий тилдүү уруулар болушкан. Арийне, аталган уруулардын соңку этностук жүзүнүн калыптануусунда енисей кыргыздарынын тийгизген зор таасири илимде талашсыз бойдон далилденип келүүдө [12, С.20].

Илимпоз В.Я.Бутанаев тарыхый маалыматтарга таянып, улустарды жетектеген кыргыз бектери жана алардын кыштымдарынын болжолдуу сандары тууралуу жазат. Кыргыз княздары (бектери) 500 дөн 1000 ге чейин кыштымдарга ээлик кылышкан. Маселен, алтыр беги Талай «Мрассу жана Кондом дарыяларынын аймактарында 1000 дей салык төлөөчүгө», исардык улус тайшиси Иченей-Мергендин «Мугал жериндеги кыштымдарынын саны 500 гө жеткен» [10, С.196-197]. Коомдогу ээлеген абалы анчалык күчтүү эмес кыргыз бектери «кырдан ашуун салык төлөөчү адамдары жана белгилүү аң уулоочу аймактары болгон». 1701-ж. орус документтеринде «кыргыз бектеринин жалпы саны 300, салык төлөгөн кара таман эл, кыргыздарда кыштым деп аталган эркектердин саны 1000 ге жетет». Чындыгында, кыштымдардын так саны жогорудагы аталган маалыматтан көп болгон. Эгерде, кыргыз бектери жана чайзандарынын саны 100 деп эсептелсе, алардын артында 6 миң кыштым, үй-бүлөлөрү менен кошуп эсептегенде 30 миң адамды [5 коэффициенттери менен алганда] түзгөн [4, С.123].

Кыргыздардын чарбасынын негизин жергиликтүү табигый шарттарга ылайыкташкан жарым көчмөн мал чарбачылыгы түзгөн. Минусин ойдуңунда чарба жүргүзүүнүн мал чарбачылык багыты орто кылымдар мезгилинде эле калыптанган. Минусин ойдуңу Сибирдин эң байыркы мал чарбачылыгынын очогу болгон. Байлыктын негизин жылкылар, бодо мал, койлор түзгөн. 1667-ж. Алтын-хан Лоужан алтырлык кыргыздардан «алты миң

жылкы, бодо мал, койлорун айдап кеткен» [7, С.104]. 1689-ж. жунгар ханы Галдан Бошогту Кыргыз жеринен салык катары 20 миңдей баш мал алган. Жергиликтүү жылкы тукуму «кыргыз талаа» жылкылары деп аталган. Үйүрлөр жыл бою тоолуу-талаалуу жерлерде багылчу [9, С.78]. Жылкы мингич жаныбар жана согум катары пайдаланылган. XVII к. экинчи жарымындагы орус документтеринде Галдан Бошокту-хандын жунгарлары «өгүз минишет, ал эми кыргыздар болсо атты пайдаланышат» деген маалыматтар бар.

Унаа аттар кыш мезгилинде аркандалып, байланып — «оргенде» турчу. Күз айларында айылдын жанына казыктар кагылчу. Бир жылкы үчүн эки аркан аралыктагы 40 казык кагылган. Кыш мезгилинде бул казыктарга колдо кармалган жылкылар байланып турчу. «Кыргыз жеринин» талаа аймагында төө багуу менен кесиптенишкен. Төөлөр алыска көчүү учурунда, жүк ташуу үчүн пайдаланылган. 1641-ж. Я.Тухачевскийдин Кыргыз жерине уюштурулган жоортуулунда Алтысар жана Исар улустарынан 158 төө олжого түшкөн. 1703-ж. жунгар сүргүнүндө төөлөрдүн көпчүлүгү калктын негизги бөлүгү менен кошо айдалып кетүүсү ыктымал [1-а, С.24-26].

Минусин ойдуңунун жарым кургакчыл талаа шартындагы мал чарбачылыгынын өнүгүшү сезондук жайыттарга көчүп-конуп жүрүү менен байланышкан. XVII к. орус документтери: «Кыргыз жериндегилер» көчмөн калк, алар боз үйлөрдө турушат, тон кийишет, тамагына балыкты да пайдаланышат, аңчылык кылышат, жаа менен согушушат..., ...жылкы, кой жана бодо мал абдан көп, эгин айдашпайт» - деп кабар беришет [12, С.С.5]. «Кыргыз жеринин» (Киргизская земля) мал багуучулары жылдын мезгилдерине карата жайытты төрт ирет алмаштырышкан. «Кыргыздар тынбай көчүп жүрүшөт - деп жазылган орус документтеринде, — кыш мезгилинде... Енисей жана анын аралдарында кыштап чыгышат» [7, С.103]. Жайыттарга көчүү мурда аныкталган жолдор менен жүргүзүлгөн. Көч мезгилинде үй мүлкүн атка же өгүзгө жүктөшкөн. Маселен, боз үйдүн мүлкү үч жылкыга жүктөлгөн. Кыргыз жеринин талаалуу аймактарында дөңгөлөктүү арабалар да колдонулган. Орус булактары бир канча ирет «кыргыздардын чийне арабалары» жөнүндө кабар беришет. Маселен, 1638-ж. Алтын-ханга жөнөтүлгөн В. Старковдун элчилиги: «кыргыз арабаларынын жардамы менен Абакан дарыясына өтө кыйынчылык менен көтөрүлдүк, жарым жолду жөө бастык, анткени, бизде араба аз эле...» - деп кабар беришкен. Кыргыздар кышка чөп [бычан] даярдашчу эмес. 1684-ж орус булактары: «алардын жайыттарында кар аябай аз түшкөндүктөн, кышка чөп даярдашпайт» - деп жазат [10, С.200-201]. Кыргыздар боз үйлөрдө — «ибдерде» жашаган. Маселен, Улагач бек менен болгон согушта 1704-ж. орустар «түркүн буюмдары менен жасалгалуу боз үйдү колго түшүрүшкөн» [1, С.75]. «Кыргыз жеринин» талаа аймактарында жамааттык аң уулоо - «аб» деп аталган. Ага айылдын бүт калкы катышчу. Буга байланыштуу келип чыккан хакас макалдары сакталып

келет: «Аал күннің абы пір, аал-хончыхтың хобы пір» — «Айылдын жалпы жамааттык аңы бар, кошуналардын бирдей ушагы бар» [4, С.123]. XVIII к. жамааттык аң уулоо Г.Ф. Миллер тарабынан терең талданып жазылган. Ал арасында аялдар менен балдар болгон 300-400 адам аттанышып талаага аңга чыккандыгын көргөн. «Алар алгач, бири экинчисинен аралыгы 100 кадам катарды түзүшкөн. Андан соң, эки канат акырындык менен бири-бирине жакындай баштайт. Атчандардын катары алдыга карай жылганда зор айлана пайда болот. Аң уулоого чыккан жамаат тарабынан шайланган башкаруучу баарынан алдыда жүрөт. Аңчылардын башчысы бир нече мыкты мергенчилер менен ортого чыгып, жапайы жаныбарларды ата башташкан... Айрым учурда аң уулоонун айланасын бир, кээ бир учурда эки ирет курчашкан. Бир жолку аң уулоо жүрүшүндө, айланып курчоо үчүн 10 чакырымга чейин жол жүрүшкөн. Атылып алынган аң бир жерге жыйналып, ортодо тең бөлүнүп алынган». Жамааттык аң уулоодо байыркы жамааттык мамилелер сакталып калган [15, С.135-186]. Кыргыз зергерлеринин жасаган буюмдарынын атагы алыска кеткен. Күмүш буюмдарын жасаган зергерлер сөйкө, билерик, оттук, ээр токум жасалгаларын ж.б.у.с. буюмдарын даярдашкан. XVII к. орус документтери «кыргыздарда, туба, алтыр, керейт жерлеринде... зергерлер кытай күмүшүнөн жүгөн жасалгаларын даярдашат жана темирге күмүш чегеришет, түрлүү буюмдар аябагандай көп» - деп жазышат [1-а, С.26].

Орустар Енисей бассейнинде эң оболу XVII к. башында пайда болушкан. 1601-ж. Таз суусунун Енисейге куйган жеринде Мангазея деген орустардын эң алгачкы чыңдоосу курулган эле [10, С.217]. Енисей кыргыздарынын өкүлдөрү менен келгин орустардын ортосундагы алгачкы кездешүүсү 1606-ж. Томск чыңдоосунда болуп өткөн. Алтысар [Чоң Кыргыз жери] княздарынын бири Номчу-бек жана анын кишилери томскилик воеводалар [аскер адамдары] жана “служивые люди” [кызмат адамдары] менен сүйлөшүү үчүн расмий иш-чарага келишкен эле. Кыргыз өкүлдөрүн орустар Москва падышасына шерт [ант] берүүгө көндүрүүгө аракет жасай башташат. Номчу-бек оболу, орустар тууралу, алардын шерт [ант] берүү расмиси кандай болот, келгин орустардын негизги көздөгөн максаты эмнеде экендигин көргөнү, билгени, маалымат топтогону келген болучу. Орус воеводалары М.Ржевский жана С.Бертенёвдор Номчу-бектин аялы кийген суусар тонун тартып алышканда кыргыз тарабы сүйлөшүүлөрдү заматта токтотуп артка тартышкан. Дал ушул ач көздүк жагымсыз окуядан соң келгин орустар менен енисей кыргыздарынын ортосунда жүз жылга созулган айыгышкан согуш башталган эле [караңыз:Чертыков М.А. Предпосылки причины и направления миграций енисейских кыргызов в XVIII в. –Абакан, 2007]. Енисей кыргыздарынын тарыхынын бул маселеси Н.Н.Козьмин, Л.П.Потапов, А.Адыкалыков, А.Арзыматов, М.А.Чертыков, Н.Чаптыкова ж.б. изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде терең

изилденген. Кыргыздын атактуу мамлекеттик жана саясий ишмери болгон Еренак-бек жана анын саясий ишмердүүлүгү боюнча атайын изилдөөлөр (Н.Н.Козьмин, В.Я.Бутанаев ж.б.) белгилүү.

Жалпысынан, аталган бир кылымдын ичи енисейлик кыргыздардын этностук, социалдык-маданий, саясий тарыхындагы айыгышкан жана тынымсыз согуштук, дипломатиялык алакалар жүргөн доор болуп эсептелет. В.Я.Бутанаев атактуу сибиртаануучу Н.Н.Козьминдин енисей кыргыздарында бирдиктүү саясий-согуштук борбор же борборлошкон мамлекеттик башкаруу болгон деген пикирин колдоо менен бирге, бул илимий негиздүү тыянакты өз изилдөөлөрүндө тереңдетип, өнүктүргөн. Изилдөөчүнүн кыргыздардын келгин орустарга (Россия империясына), монгол алтан-хандарына, калмактардын ойрот-жунгар мамлекетине бир эле учурда согуштук-саясий каршылык көрсөтүп, дипломатиялык иш-аракеттерин жүргүзгөндүгүн белгилөө зарыл. Мындан сырткары, профессор В.Я.Бутанаев енисей кыргыздарынын атактуу саясий ишмери, мамлекеттик жетекчиси, аскер башчысы Еренак бектин ишмердүүлүгүн, анын чыныгы инсандык бейнесин ачып берген эмгектерди жарыкка чыгарган (караңыз: Бутанаев В.Я. Сказание о великом хакасском князе Еренак беке. –Абакан, 2006).

Пайдаланылган адабияттардын тизмеси:

- 1-а. Абдыкалыков А. Енисейские кыргызы в XVII в. –Фрунзе, 1968.
- 1.Арзыматов А. Из истории политических отношений енисейских киргизов с Россией в XVII — первой половине XVIII вв. - Фрунзе, 1988. - С. 75
- 2.Боронин О.В. Двоеданничество в Сибири XVII – 60-е. г. XIX в. - Барнаул, 2002, -220 с
- 3.Бахрушин С.В. Енисейские киргизы в XVII в.//Научные труды III. Избранные работы по истории Сибири XVI-XVII вв. Ч.2. История народов Сибири в XVI-XVII вв. М.: 1955
- 4.Бутанаев В.Я.Этническая история хакасов XVII-XIXвв. -М.: 1990. -272 с.
- 5.Бутанаев В.Я., Абдыкалыков А. Материалы по истории Хакасии. XVII-начало XVIII вв. Абакан, 1995.
- 6.Бутанаев В.Я., Худяков Ю.С. История енисейских кыргызов. - Абакан, 2000. - 272 с.
- 7.Бутанаев В.Я., Бутанаева И.И. Эне-Сай кыргыздары:Фольклор жана тарых -Б.: 2002.-297 б.
- 8.Бутанаев В.Я. Хакасско-русский историко-этнографический словарь.-Абакан, 1999.
9. Бутанаев В.Я. Сказание о великом хакасском князе Еренак беке. –Абакан, 2006.
- 10.Бутанаев В.Я. История Хакасии. –Абакан, 2009.
- 11.Демидова И.Ф., Мясников В.С. Первые русские дипломаты в Китае. - М., 1966. - С. 55.
- 12.Каратаев О.К. Енисейдеги Кыргыз мамлекеттүүлүгү жана Кыштым институту // Вестник КазГУ Абая: Социально-экономическаяистория. -Алматы, 2014. –С.22-26.
- 13.Козьмин Н. Н. Хакасы. Историко-этнографический очерк Минусинского края. Иркутск, 1925.
- 14.Материалы по истории русско-монгольских отношений. Русско-монгольские отношения 1636-1654 гг. -М., 1974. -С.384

- 15.Потапов Л.П. Происхождение и формирование хакасской народности. Абакан, 1957. – С.11-17.
- 16.Русско-китайские отношения в XVIII веке. Материалы и документы. -М., 1978. Т.I. - С.105, 432.
- 17.Спафарий Н.М. Сибирь и Китай.-Кишинев, 1960.
- 18.Чертыков М.А. Предпосылки причины и направления миграций енисейских кыргызов в XVIII в. –Абакан, 2007